

קביעת גבולו הדרומי-מערבי של הנגב

גדעון ביגר

החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל אביב
bigergideon@gmail.com

תהליך קביעת הגבול המערבי של הנגב בקו המלאכותי העובר מחוף הים התיכון ועד למפרץ אילת, הוא תהליך ארוך שתחילתו בראשית שנות ה-40 של המאה ה-19, וקביעתו הסופית היא חלק מהסכם השלום בין ישראל למצרים, בשנות ה-80 של המאה ה-20.

שלב 1. מפת מוחמד עלי

משנת 1516 ועד לראשית המאה ה-19 היה השטח הכולל כיום את מדינת ישראל, מצרים ומרבית המזרח התיכון, חלק מהאימפריה העות'מאנית. אימפריה זו חולקה לפרובינציות, למחוזות ולנפות, וקווי הגבול ביניהם השתנו בהתאם לצורכי השלטון.

הנגב הוא האזור הדרומי של מדינת ישראל, הוא משתרע מעמק הערבה במזרח, ועד לגבול הבין-לאומי בין ישראל למצרים במערב. בעוד שבמזרח המעבר מהנגב לערבה הוא מעבר בין שני אזורים גאוגרפיים ברורים, הקו המערבי הוא תוצר של קביעת קו גבול, שאיננו מתחשב כלל במבנה הגאוגרפי של האזור. הקו המלאכותי הזה יוצר גם קו אתני. מצידו המזרחי, בתחום ישראל, יש התיישבות עברית הסמוכה לקו הגבול, ובצידו המערבי, המצרי, אין כל התיישבות קבע. הדבר אף ניכר בתצלומי לוויין המראים בבירור פני שטח שונים משני צידי קו הגבול, פני שטח שעוצבו על ידי האדם ואינם תוצאה של תהליכים גאוגרפיים וגאולוגיים (איורים 1 ו-2).

איור 2

תקריב של אזור הגבול בין ישראל למצרים

חלקות חקלאיות בישראל מול אזור חולי צחיח במצרים. מתוך Google Earth, מרץ 2024

איור 1

קו הגבול בין ישראל למצרים

בצד הישראלי – יישובים וקרקע מעובדת (בצפון נמצאים כרם שלום ויישובי האזור, ודרומה יותר נמצאים יישובי אזור ניצנה). בצד המצרי – מדבר חול. מתוך Google Earth, מרץ 2024.

(א"י), והשנייה – מתן שטח שיוכל לקלוט עלייה יהודית גדולה לאחר מתן העצמאות. הוועדה פרסמה מפה של המלכותיה (ביגר, 2022).

בהצעת הוועדה המלכותית הבריטית, הנגב היה אמור להיות חלק מהמדינה הערבית, כיוון שלא היו בו יישובים עבריים. באותה העת היישוב העברי הדרומי ביותר היה באר טוביה, וכמו כן נשאר שרידים מעטים של ההתיישבות שלא צלחה ברוחמה.

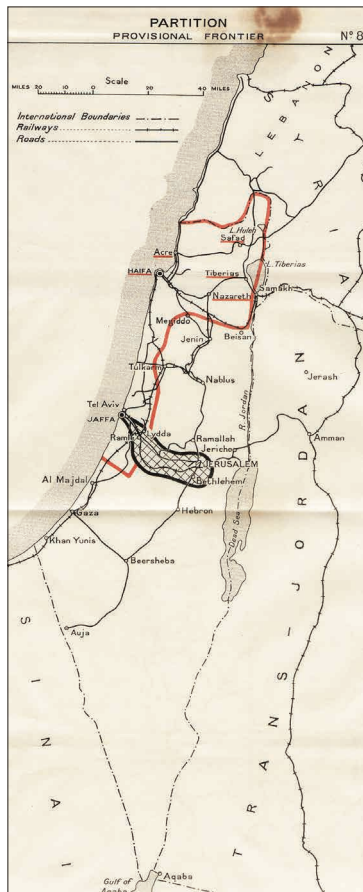
ממשלת בריטניה דחתה את המלצת הוועדה המלכותית. בתגובה לדו"ח שינתה התנועה הציונית את פעילותה. עד לאותה העת ההתיישבות העברית חיפשה מקומות להתיישבות, שהתאימו להתיישבות חקלאית – שטח אדמה פורה, מים, קשר להתיישבות עירונית ועוד. עתה הבינו אדריכלי המדינה שבדרך, שיש ליישב שטחים שהתנועה הציונית רצתה שיישאר בתחום המדינה היהודית, כדי שאם שוב יוחלט לחלק את הארץ בין היהודים לערבים, תהיה בהם התיישבות יהודית. התנועה הציונית החלה ליישב אזורים

מיישובים פרט לעונה אל חפיר (כיום ניצנה) בדרום וכן עסלוג (כיום משאבי שדה) וחלסה (הנטושה כיום).

שלב 4 – הוועדה המלכותית (ועדת פיל) 1937 וההתיישבות היהודית בנגב המערבי

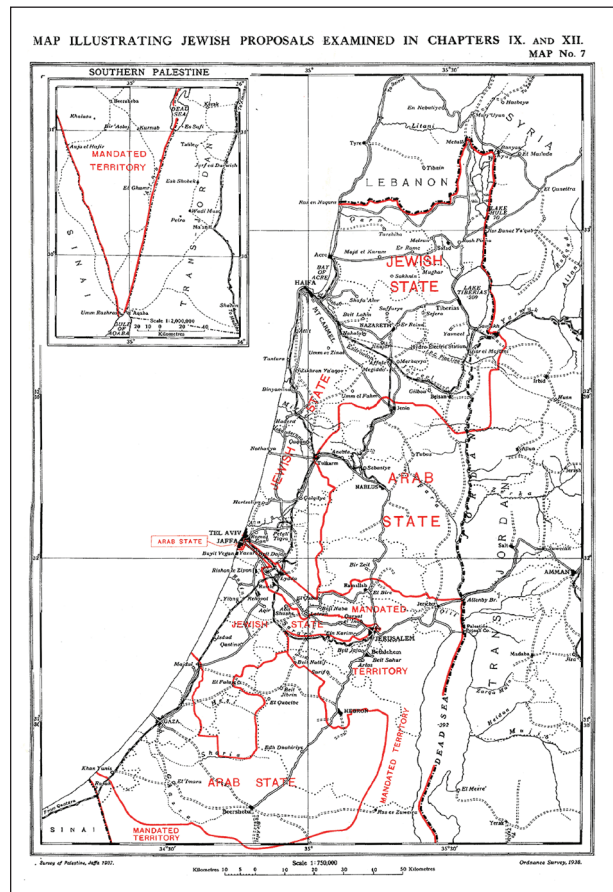
בשנת 1936 פרץ המרד הערבי (המכונה "מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט) שכוון הן נגד היישוב היהודי בפלשתינה (א"י) הן כנגד שלטון המנדט הבריטי.

ממשלת בריטניה שלחה לארץ ישראל ועדת חקירה מלכותית בראשות הלורד פיל לבחון את הסיבות לאירוע ולהציע הצעות לעתיד. בדין וחשבון שפרסמה הוועדה בתאריך 7 ביולי 1937, היא המליצה לסיים את השלטון הבריטי בארץ, ולחלק את ארץ ישראל בין היהודים לערבים (איור 5). היא המליצה שהשטח של ירושלים ובית לחם והדרכים המובילות אליהן מחוץ הים, יישאר בידי בריטניה. עקרונות החלוקה התבססו על שני מרכיבים. האחד – התפרוסת היישובית של היהודים והערבים בפלשתינה

איור 5

המפה המקורית של דו"ח הוועדה המלכותית משנת 1937
המדינה היהודית אמורה להיות מערבית לקו האדום המופיע במפה, והשטח הערבי אמור להיות מסופח לעבר הירדן.

איור 4

החלוקה המנהלית של פלשתינה (א"י)
מפה של מחלקת המדידות של ממשלת המנדט, 1937. רוב החלק הרלוונטי מופיע במלבן הקטן בחלק העליון.

על תוכנית החלוקה, שלפיה יוקמו בארץ ישראל מדינה יהודית ומדינה ערבית. אזור ירושלים ובית לחם יישארו במעמד מיוחד. כל היישובים העבריים בנגב המערבי, להוציא את כפר דרום, יד מרדכי וניצנים, היו אמורים להיכלל בתחום המדינה היהודית (איור 8).

שלב 6. מלחמת העצמאות ותוצאותיה המרחביות לגבי הנגב המערבי

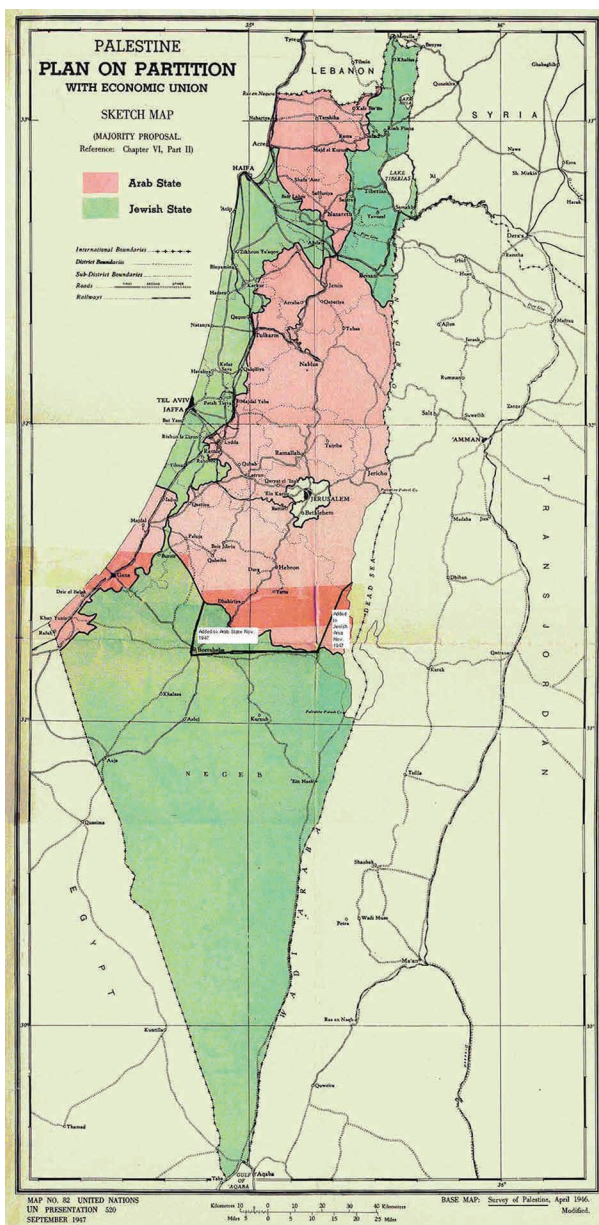
הסוכנות היהודית הסכימה לתוכנית החלוקה. ערביי ארץ ישראל לא הסכימו, ופתחו במלחמה כנגד היישוב

ריקים מיישוב יהודי. בתחילה באמצעות יישובי חומה ומגדל, ובהמשך, עד סוף תקופת השלטון הבריטי, בדרכים אחרות בתקופת חומה ומגדל התרחב תחום היישוב היהודי עד לנגבה (12 ביולי 1939). בשנת 1943 הוקמו שלוש נקודות יישוב (גבולות, רביבים ובית אשל) כמצפים במטרה לבחון את האפשרות להתיישבות בנגב. באוקטובר 1946 עלו 11 נקודות להתיישבות בנגב המערבי (אורים, בארי, גל און, חצרים, כפר דרום, משמר הנגב, נבטים, נירים, קדמה, שובל, תקומה) (איור 6).

שלב 5. החלטת החלוקה של האו"ם – 29 (כ"ט) בנובמבר 1947

בפברואר 1947 העבירה בריטניה את שאלת המשך ניהול פלשתינה (א"י) לידי ארגון האומות המאוחדות (האו"ם). הארגון שלח ועדת חקירה, ועדת אונסקו"פ (United Nations Special Committee On Palestine). הוועדה המליצה שוב לחלק את פלשתינה (א"י) בין מדינה יהודית למדינה ערבית, על פי אותם העקרונות של הוועדה המלכותית הבריטית. בהמלצת ועדת אונסקו"פ בולטת השפעת תהליך ההתיישבות היהודית במערב הנגב על החלטותיה. מאחר שלדעת הוועדה, היהודים הוכיחו כי הם מסוגלים להפריח את הנגב, היא המליצה להעניק את כל הנגב למדינה היהודית, אך לא את הגליל המערבי (איור 7) (בן דרום, 2019).

הצעת הוועדה הועברה לעצרת האו"ם. בלחץ בריטניה וארה"ב וכן על פי דרישת התנועה הציונית נערכו מספר שינויים במכה. ב-29 בנובמבר 1947 החליטה עצרת האו"ם

איור 7

מפת הצעת ועדת אונסקו"פ

מתוך ארכיון האומות המאוחדות, 31 באוגוסט 1947.

איור 6

11 נקודות ההתיישבות שהוקמו במוצאי יום כיפור אוקטובר 1946 בנגב המערבי

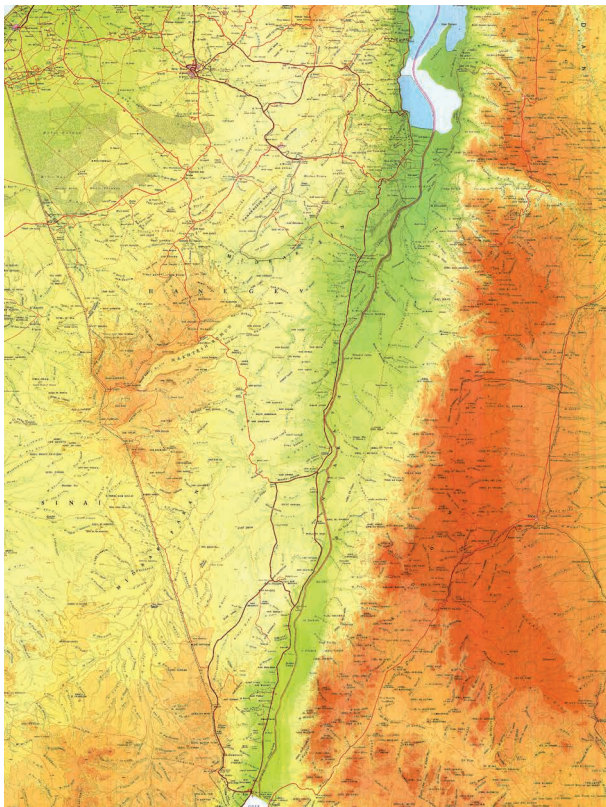
באדום נקודות ההתיישבות, המכונות י"א הנקודות. בשחור ערים באותה תקופה, באפור ערים עכשוויות. מקור: 11 הנקודות, ויקיפדיה.

שהיישובים הסמוכים לחוף (כפר דרום, יד מרדכי וניצנים) נכבשו. בהמשך הלחימה ולקראת סופה חזר צה"ל וכבש את ניצנים ויד מרדכי, ובמהלך איגוף השתלט על כל מרחב הנגב המערבי ואף חדר לחצי האי סיני. בלחץ בריטניה חזרו כוחות צה"ל מסיני והתייצבו לאורך קו הגבול המנדטורי בין מצרים וארץ ישראל.

שלב 7. הסכם שביתת הנשק 1949

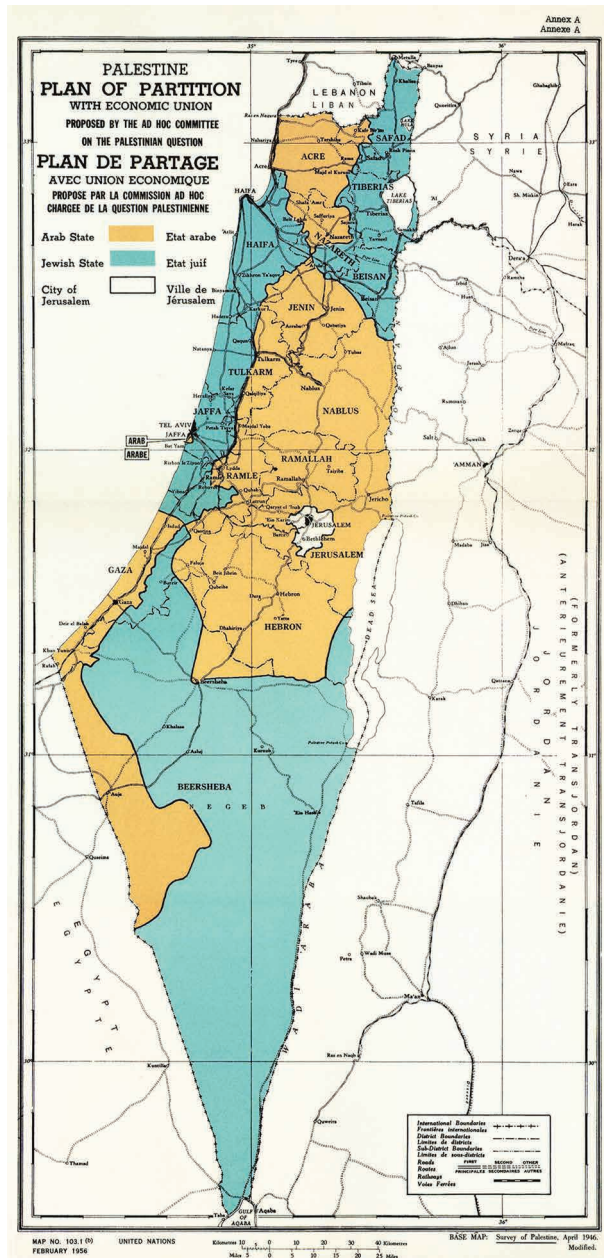
עם הפסקת הקרבות, התכנסו מדינת ישראל ומדינות ערב לשיחות על שביתת נשק. ב-24 בפברואר 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק בין מדינת ישראל למצרים, ונקבע בו כי כל צד יחזיק בשטחים שהיו בידו בעת הפסקת האש. ההסכם קבע כי קו שביתת נשק, שלא היה קו גבול מדיני, אלא הקו שהצדדים הסכימו שלא ינעו כוחות צבאיים מעבר לו, יהיה חופף לקו הגבול המנדטורי בין ארץ ישראל למצרים, וכן שמצרים תמשיך להחזיק ברצועת עזה. בעקבות זאת נקבע כי כל מערב הנגב, פרט לרצועת עזה, יישאר בתחום מדינת ישראל (איור 9) (ביגר, 2019).

מדינת ישראל צירפה לשטחה את כל השטחים שהיו מיועדים למדינה הערבית שלא הוקמה, וכדי לקבע את

מפת דרום מדינת ישראל בשנת 1961
מפת מחלקת המדידות של מדינת ישראל.

היהודי בארץ במטרה למנוע את ביצוע החלטת החלוקה והקמת מדינה יהודית. עם הכרזת העצמאות על ידי מדינת ישראל ב-14 במאי 1948 פלשו לשטח ארץ ישראל המנדטורית צבאות מדינות ערב, ובהן גם מצרים. הכוח הצבאי המצרי הצליח בשלב הראשון להשתלט על שפלת החוף הדרומית וכן על השטחים הערביים במערב הנגב, מעוג'ה אל חפיר ועד באר שבע. התקפותיו על היישובים העבריים במרחב, ובעיקר על נירים ונגבה, נכשלו, בעוד

מפת תוכנית החלוקה של האו"ם, 29 בנובמבר 1947
השטח הכחול הוא המדינה היהודית, השטח הכתום בהיר הוא המדינה הערבית. מתוך ארכיון המפות של האו"ם.

השטחים ניטעו שתילים צעירים בני שנה-שנתיים, והיו גם שתילים בני חמש שנים (טבלה 1).

כלל השטח הניטעו בנגב היה כ-1,500 דונם, או כ-8% מכלל שטחי היער של קק"ל בעת ההיא, וניטעו בו כ-300,000 עצים, או כ-6% מכלל נטיעות קק"ל. בעיקר ניטעו עצי איקליפטוס ואשל. לשנת תש"ח תוכננו על ידי קק"ל נטיעות בהיקף נרחב בנגב, אולם מלחמת הקוממיות שיבשה את כל התוכניות, ורק בשבעה יישובים ניטעו עוד כ-75,000 שתילים. מרבית הנטיעות נפגעו במהלך מלחמת הקוממיות, ועם קום המדינה היה צורך לחדש את הנטיעות בנגב (ליפשיץ וביגר, 2000).

מחלקת הייעור של ממשלת המנדט ביצעה פעולות ייעור בנגב בעיקר במטרה לייצב את החוליות (דיונות) הנוודות לאורך מישור החוף הדרומי. כבר בשנת 1921 הוקמה תחנת ניסוי באזור עזה כדי ללמוד על מיני הצמחים המתאימים ביותר לנטיעה בחולות. 13 מיני צמחים נבחנו במחקר, ולאחר השוואות בין יעילות הזריעה הישירה בשטח לבין שתילת צמחים שנבטו קודם לכן במשתלות, נמצא כי המינים שהגיעו מן המשתלות הצליחו יותר. מבין הצומח העשבוני הצליחו ביותר ידיד החולות המצוי (*Ammophila arenaria*) ולענה חד-זרעית (*Artemisia monosperma*), ומבין הצומח המעוצה היו אלה אשל הפרקים (*Tamarix aphylla*) ומינים שונים של איקליפטוס ושיטה, בייחוד שיטה כחלחלה (*Acacia saligna*) ושיטה ארוכת עלים (*Acacia longifolia*). כמו כן התבררה מעל לכל ספק חשיבות סגירתם של שטחים מטופלים בפני רעייה.

היישוב	השטח בדונם	סך כל השתילים
דורות	60	12,000
ניר עם	144	16,800
גברעם	92	14,250
בארי	137	18,000
רוחמה	212	33,490
נירים	283	25,000
אורים	23	15,600
גבולות	189	55,560
בית אשל	153	32,530
רביבים	186	34,775

טבלה 1

נטיעות קק"ל בנגב 1943-1948

אחיזתה בנגב המערבי, הוקמו יישובים רבים, קיבוצים (נחל עוז, כפר עזה, כיסופים, עין השלשה, כרם שלום, עלומים, רעים, זיקים), מושבים וערים (שדרות) בכל המרחב, הן סביב רצועת עזה הן בחלקים אחרים של הנגב המערבי שהיו מתאימים להתיישבות, ובעיקר באזור כרם שלום וסביבתה וכן באזור ניצנה.

בעקבות האחיזה היהודית ביישובים בנגב המערבי בתקופת המנדט ומההשתלטות הצבאית של מדינת ישראל על אזור הנגב המערבי נקבע כי הנגב ישתרע מערבית עד קו הגבול שנקבע בתקופת שלטון המנדט הבריטי, להוציא את רצועת עזה, שמכאן ואילך איננה נכללת בתחומי הנגב.

כל השינויים שנעשו בקו זה, בעקבות מבצע סיני (1956), מלחמת ששת הימים (1967) וההתיישבות בחצי האי סיני וברצועת עזה, לא שינו למעשה את מיקום קו הגבול. תהליך השלום עם מצרים (1979-1982) החזיר את הקו למיקומו בתקופת השלטון הבריטי, וההתנתקות מרצועת עזה בשנת 2005 קיבעה למעשה את קו שביתת הנשק כקו התוחם את מרחבי הנגב ממערב ומדרום-מערב.

הייעור באזור הנגב המערבי

אחת מהפעולות החשובות לשינוי פניה השוממים של פלשתינה (א"י) היה המבצע לנטיעת עצים בכל מקום שהתאפשר הדבר. הן מחלקת הייעור של ממשלת המנדט, הן קק"ל, הן גורמים פרטיים (יק"א, פיק"א ואף הווקף הערבי) פעלו ככל שעלה בידם לנטיעת עצי יער במרחבים שונים. בעוד שממשלת המנדט נטעה עצים על שטחי מדינה, קק"ל נטעה עצים כדי לקבע אחיזה בקרקע שנקנתה, וכן כדי להעסיק מתיישבים חדשים בעבודות עד שהפעולות החקלאיות יניבו פירות. כך נעשה ברחבי הארץ, צמוד ליישובים עבריים שהוקמו על אדמות שנרכשו, וכך נעשה גם בנגב המערבי במטרה לקבוע את גבול הקרקע שברשותה ואת גבולה העתידי של המדינה שבדרך.

פעולות הייעור העברי בנגב החלו בשנת 1943, בדורות, שם ניטעו כ-37,000 עצים על שטח של כ-20 דונם. מאוחר יותר, עם הקמת המצפים שנועדו לבחון את אפשרות ההתיישבות העברית בנגב, החלה נטיעה ניסיונית ומצומצמת על שטחי קרקע שלא היו ראויים לעיבוד, בין השאר, כדי שהבעלות על הקרקע לא תישמט מידינו, כדין קרקע שאיננה מעובדת. הצלחת ניסיונות הנטיעה, כך קיוו, תביא בעקבותיה לנטיעת מאות ואולי אף אלפי דונם.

הנטיעות הבאות נעשו במצפה גבולות, בבית אשל וברוחמה, ועיקרן היו של עצי אשל ואיקליפטוס. ברוחמה ניטעו 5,440 עצים על 74 דונם, בבית אשל ניטעו 14,900 עצים על שטח של 78 דונם, ובגבולות ניטעו 14,800 עצים על שטח של 74 דונם. ארבע שנים לאחר מכן, עם התפשטות היישוב העברי באזור עם הקמת 11 הנקודות (במוצאי יום כיפור תש"ז), נערכו פעולות ייעור בעשרה מקומות נוספים בנגב. ברוב

באזורים בין באר שבע לביר עסלוג' (משאבי שדה) לאורך הדרך המובילה לסיני. הנטיעות תוכננו לאזור הק"מ ה-100 על הדרך, שם הייתה בעיה חמורה של כיסוי הכביש בחולות. על שטח של 1,000 דונם ניטעו כ-9,000 שתילים של שיטה כחלחלה והוצב שומר להגן על השטח מפני רעייה. בהמשך נשתלו בשטח ברוש אריזוני (*Cupressus arizonica*), מישי דרומי (*Celtis australis*), אילנתה בלוטית (*Ailanthus altissima*), אזדרכת מצויה (*Melia azedarach*) ועוד. בסתיו 1935 נוספו נטיעות של איקליפטוסים שונים, פרקינסוניה שיקנית (*Parkinsonia aculeate*) וכן שתילים ממשלת עזה ובהם 3,000 שתילי שיטה כחלחלה, 100 שתילי סיסם הודי (*Dalbergia sissoo*) ו-3,000 ייחורי אשל. רק האשל והשיטה נקלטו היטב. ממשלת המנדט הפקיעה שטח של 1,820 דונם באזור לצורכי נטיעות, אולם מלחמת העולם השנייה הפסיקה את פעולות הייעור שחודשו רק בקיץ 1946. פינוי השטח על ידי הבריטים ומלחמת העצמאות מנעו את המשכו של ניסוי מעניין זה, ששרידיו נראים באזור בארות משאבי שדה עד היום (ליפשיץ וביגר, 2000).

יער צעיר סמוך לבארי צילום: יעקב רוזנר, ארכיון הצילומים של קק"ל

כבר בשנת 1922 הוצאה פקודת "החולות הנעים" במטרה למסד את הקשר בין השלטונות לתושבים שהתגוררו באזורי החולות. אזור עזה, שם החולות התפרסו על שטחים גדולים, שימש יעד ראשון במעלה לייצוב החולות דרך נטיעות. האיום העיקרי היה על השטח החקלאי שכוסה בחלקו מדי שנה בחולות. רצועת החוף, מרפיח ועד יפו, הייתה מכוסה כולה בחולות שצורתן גבעות שנטו לכיוון צפון-מזרח. תנועת החולות הייתה איטית, בין 50 ס"מ ל-2 מטר בשנה, ולעיתים הגיעו החולות עד למרחק של 7 ק"מ מהים. במקרים רבים כיסו החולות אדמות פוריות, הכפרים ניזוקו, ומסילת הברזל למצרים כוסתה לא פעם.

לקיבוע החולות נבחר שטח של 6,000 דונם בין העיר עזה לחוף הים, שדרך שחצתה אותו לשני חלקים הייתה בלתי עבירה לחלוטין בזמן נדידת החולות. שני החלקים נסגרו לחלוטין, ובחוף הוקמה גדר לחולות החזית לאורך 1,700 מטרים. בשלוש עונות הנטיעות במהלך 1921-1923 נשתלו 440,000 צמחים באזור הסגור, ובהם אשל הפרקים, איקליפטוס המקור (*Eucalyptus camaldulensis*), קזוארינה אשונה (*Casuarina stricta*), אורן ירושלים (*Pinus halepensis*), אורן החוף (*Pinus pinaster*), פיקוס השקמה (*Ficus sycomorus*), צפצפה (*Populus*), שיטה ארוכת עלים, שיטה כחלחלה, רוביניה בת השיטה (*Robinia pseudoacacia*), גלדיציה תלת-קוצית (*Gleditsia triacanthos*) וערבה מחודדת (*Salix acmophylla*). אשל ניטע בחגורה רחבה צמוד לגדר החזית, איקליפטוס נשתל במרחק 100 מטר מהים. התוצאות הטובות ביותר התקבלו מנטיעות אשל הפרקים. גם האייקליפטוס התפתח יפה, וכמוהו הצפצפה, השיטה והשקמה. אורנים רבים מתו. ניסוי זריעה של עצים לא צלח. הצלחת הנטיעות הביאה להמשך הנטיעה גם בשנים שלאחר מכן. בשנות ה-30 הורחבה הנטיעה גם לאזור ג'בליה, מצפון-מזרח לעיר עזה. על שטח בן 230 דונם נשתלו 72,500 צמחים, בעיקר שיטה כחלחלה וכן שתילי איקליפטוס וסיסם הודי. עד שנת 1947 גדל שטח הנטיעות בחולות והגיע ל-2,600 דונם. על חלק מהשטח שיוצב נבנתה עזה החדשה – רובעי א-רימל (החולות) ודאראג', המשתרעים בין העיר העתיקה וחוף הים. בשנות ה-30 החלו יערני הממשל בניסיונות לנטוע עצים גם

מקורות

ביגר ג. 2019. קווי שביתת הנשק של מדינת ישראל, **עלי זית וחרב**, י"ח, 129-158. ביגר ג. 2022. **גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל**. תל אביב: הוצאת רסלינג. בן דרוור א. 2019. **הדרך לכ"ט בנובמבר – פרשת אונסקו"פ וראשית המעורבות של האו"ם בסכסוך הערבי-ישראלי**. ירושלים: יד יצחק בן צבי. ברור מ. 1988. **גבולות ארץ ישראל**. תל אביב: יבנה. ליפשיץ נ וביגר ג. 2000. **נלבישן שלמת ירק – הייעור בארץ ישראל, מאה השנים הראשונות 1850-1950**. ירושלים: קרן קימת לישראל, אריאל.

ביגר ג. 1987. המפה הפוליטית הראשונה של סיני. בתוך: גבירצמן ג, שמואלי א ודגני א (עורכים). **ספר סיני**. תל אביב: ארץ. עמ' 907-912. ביגר ג. 1981. קביעת הגבול הדרומי של ארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה. **המזרח החדש**, 31 (4-1), 124-137. ביגר ג. 2001. **ארץ רבת גבולות – מאה השנים הראשונות של תיחום גבולותיה של ארץ ישראל 1840-1947**. המרכז למורשת בן-גוריון, קרית שדה בוקר והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.